

ÜLKELER—AŞIRI İŞÇİ GÖÇÜNÜN TARİHSEL GELİŞİMİ VE TOPLUMSAL DİNAMİKLERİ

Ahmet KOTİL*

Tüm dünya ekonomisini saran ve işgücü dışalımıcısı gelişmiş ülkeleri de derinlemesine etkileyen dünya bunalımı, 2. Dünya Savaşı sonrası döneme damgasını vuran gelişmekte olan ülkelerden gelişmiş ülkelere işgücü akımını kesintiye uğratmış, göçmen işçilerin bir kısmının geri gönderilmesi siyasal otoritelerce gündeme getirilmiştir. Bu çalışmada kriz ve krizin yarattığı geri dönüş sorunu ayrı olarak ele alınmayacak, yalnızca belirli yerlerde bu konuya kısaca değinilecektir. Çalışmanın konusu işgücü göçünün veya daha kapsamlı bir deyimle ülkeler-aşırı göçün tarihsel biçimlenmeleri, özellikle yoğun bir uluslararası işgücü hareketine rastlanan 2. savaş sonrası dönemde işgücü göçünün işçi alıcısı gelişmiş ülkeler ve işçi göndericisi az gelişmiş ülkeler açısından dinamikleri araştırılacaktır. Çalışmanın temel varsayımı işgücü göçünün, gelişmiş ülke açısından az gelişmiş ülkelerle eşitsiz işbölümü ilişkilerinin bir parçası olduğu, az gelişmiş ülke açısından ise bu ilişkiler sonucunda geleneksel yapılarda görülen çözülmenin bir ürünü olduğu yönündedir. İşgücü göçü merkezle kenar (centre et peripherie) arasındaki eşitsiz nitelikteki ilişkilerin bir ögesidir. Ama merkez-kenar ilişkilerinin işgücü göçü açısından ana yönü, işgücünün uluslararası akışkanlığının yarattığı eşitsiz ilişkilerden çok, meta ve sermayelerin uluslararası akışkanlığına göre işgücünün uluslararası akışkanlığının çok sınırlı kalması, dolayısıyla işgücünün değerinin uluslararası düzeyde değil de, ülkeler düzeyinde ve eşitsiz bir biçimde belirlenmesinden kaynaklanan ücret farklılıklarının merkezle kenar arasındaki eşitsiz ilişkinin temeli olmasıdır.

I. İŞGÜCÜ GÖÇÜNÜN TARİHÇESİ

Tarihin en eski çağlarından itibaren insanlar ekolojik, toplumsal ve kültürel koşulların değişmesi sonucunda bir yerden bir başka yere göçetmek zorunda kalmışlardır. Bu göçler sadece Eski Dünya'da değil, Kara Afrika'da ve Amerika'da da tarihin çeşitli dönemlerinde olagelmıştır. Nermin Abadan-Unat tarihteki çeşitli göç hareketlerini bir sınıflamaya tabi tutar: Yayılmacı göç hareketleri (Slav ve Germen yayılması gibi), deniz aşırı göç hareketleri, geniş yığmsal göçler (Etrüsklerin İtalya'ya, Türklerin Anadolu'ya gelişleri gibi), istilacı göç hareketleri (Cengiz Han'ın dünya imparatorluğu gibi), dinsel göçler (Haçlı seferleri gibi) vb. ¹. Tarihsel göç hareket-

* Araştırma Görevlisi, Uludağ Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi
1 Nermin Abadan-Unat, *Turkish Migration to Europe in Turkish workers in Europe 1960-1975*, Leiden 1976.

lerinin ortak özelliği bu göçlerin *salt işgücü göçü olmayıp* tüm bir kabileyi, halkı, kavimi kapsayan nüfus hareketleri niteliği arzemesi ve genellikle göçmenlerin göç ettikleri yerlere yerleşmeleri veya oraları ele geçirmeleriyle sonuçlanmalarındır.

Modern çağda (16. yüzyıldan itibaren diyebiliriz) köylüyü toprağa bağlayan feodal ilişkilerin çözülmesi ya da bu tür ilişkilerin bulunmadığı ülkelerde (örneğin kabile yapıları içinde yaşayan Afrika'da) mevcut toplumsal yapıların içinden çekip alma yoluyla *bölgeler ve ülkeler arasında bir işgücü akımı* başladı. Feodal ilişkilerin çözülmesinin körüklediği işgücü göçü Avrupa'da esas itibarıyla mevcut devletlerin sınırları içinde gerçekleşirken, Afrika'dan zorla köle-işçi toplanıp Amerika'daki köleci-benzeri plantasyonlarda ve maden işletmelerinde çalıştırılıyordu. Modern çağın ilk büyük ülkelerarası göç hareketi karaderililerin Afrika'dan Amerika'ya taşınmasıdır. Du Bois'nın verdiği rakamlara göre 16. yüzyılda 900 bin, 17. yüzyılda 2.750 bin, 18 ve 19. yüzyıllarda 7 milyon Afrika'lı zorla Amerika'ya getirilmiştir. Bazı başka yazarlar asgari 20 milyon sayısını vermektedirler ². Afrika'dan getirilen kölelerin çoğu kısa zamanda ölüyorlardı. Açık ki, burada çağdaş anlamda bir işgücü göçünden sözedilemez. Amerika'daki Afrika'lı maden işçileri, pamuk toplayıcıları Roma latifundialarında çalıştırılan Makedon, Mağripli, vd. kölelerden pek farklı bir konuma sahip değildiler. Şu farkla ki, Afrika'lı kölelerin zoraki çalıştırılması sonucunda yaratılan değerler sermayeye dönüştürülecek, modern sanayi toplumlarının kökenindeki ilkel sermaye birikiminin başlıca kaynaklarından biri olacaktır. Oysa Eski Yunan ve Roma'daki kölelerin yarattığı değerler, teknik gelişmenin geri olduğu bir ortamda ancak "vatandaşlar"ın ömür boyu çalışmadan savaş veya felsefe yapmalarına yetecek kadardı.

Göçmen işgücünün "instrementum vocalis" ³ düzeyinden *işgücünü satan insan düzeyine* yükselmesi esas olarak sanayi devriminden ve 1832'de köleciliğin yasaklanmasından sonra gerçekleşmiştir. 1832'den sonra Avrupa'dan Kuzey Amerika'ya ikinci bir büyük göç dalgası başlamıştır. 1835—1914 arasında 35 milyondan fazla Avrupa'lı ABD'ye göçetmiştir ⁴. Avrupa içinde ise tarımsal geri İrlanda'dan sanayi devrimi İngiltere'sine doğru bir göç hareketi vardı ⁵. Gerek Avrupa içindeki gerek Avrupa'dan Kuzey Amerika'ya göç akımının nedenleri büyük ölçüde *iktisadidir*. Kırsal alanlarda kapitalistik ilişkilerin gelişmesi, köylülerin mülksüzleşmesi veya topraktan kovulması (örneğin İngiltere'deki "çitleme" hareketi), sanayi devrimi sürecinde zanaatkarların büyük bir kısmının iflas etmesi ve bu eski küçük mülk sahibi, yeni mülksüz kitlenin gelişen sanayide yeterince istihdam edilememesi ülkeler arası göçün başlıca nedeniydi. Amerika'ya veya diğer deniz aşırı topraklara gidenler arasında sabikalılar, dinsel çatışma, savaş ve devrimlerden kaçanlar da çokca bulunuyordu. Bu dönemdeki ve daha sonraki göç hareketlerinin önceliklerden temel farklılığı "*kişilerin kendi arzu ve istekleri çerçevesinde katıldıkları* coğrafi bir akışkanlık biçiminin" ⁶ sözkonusu olması, yani göçte zor ögesinin pek rol oynamamış olmasıydı.

2 Bernard Granotier, *Les travailleurs immigrés en France*, Paris 1973, s. 30.

3 Eski Roma'da kölelere konuşan alet (instrementum vocalis) denirdi.

4 B. Granotier, *op. cit.*, s. 31.

5 TİB, *Yurtdışında çalışan işçiler ve sorunları*, Ankara 1975, s. 6.

6 Ayşe Kudat, Yılmaz Özkan ve Yaşar Öncü, *Yurtdışına işçi göçünün yöresel boyutları*, Berlin 1975, s. 2.

19. yüzyılın hakim göç akımı *gelişmiş ülkelerden yeni gelişmekte olan ülkelere* (özellikle Amerika'ya ve diğer denizaşırı topraklara) doğru iken, 20. yüzyıl başlarında, özellikle iki savaş arası dönemde *Avrupa'nın az gelişmiş yörelerinden gelişmiş yörelerine* doğru göç ağırlık kazanmıştır. Örneğin 1900, 1905 ve 1910 yıllarında Almanya'ya yoğun bir göç akımı olmuştur. Almanya'da 1900'de 778 bin olan yabancı nüfus (toplam nüfusun % 1.4'ü) 1910'da 1.289 bin kişiye yükselmiştir (toplam nüfusun % 1.9'u). Göç akımının yönü *Doğu Avrupa'dan Batı Avrupa'ya doğru idi*. Almanya'ya gelen göçmenler genellikle Polonyalı, Avusturyalı, Macar ve Hollandalıydı ⁷. Bu yabancılar arasında 7-8 bin kadar da Türk vardı ⁸. İki savaş arası dönemde Avrupa'dan Amerika'ya göç azaldı. Buna yol açan etmenler arasında Avrupa'da demografik büyümenin yavaşlaması, 1929 dünya bunalımının ABD'yi derinden sarsması, ABD'nin göçü kısıtlayıcı önlemler alması gibi etmenler sayılabilir. İki savaş arası dönemde büyük çapta göç alan tek ülke Fransa'ydı ⁹.

İkinci dünya savaşı ertesinde uluslararası göç hareketlerinde bazı yapısal değişiklikler meydana geldi. Bu dönemin en belirlik özelliklerinden biri göç dalgasının Doğu'dan Batı'ya doğru değil de, Güney'den Kuzey'e doğru akmaya başlamasıdır. Özellikle 1960'lardan itibaren ABD'ye göç esas olarak Meksika ve Porto Riko'dan, gelişmiş Avrupa'ya da Akdeniz havzasının yarı-gelişmiş ülkelerinden ve eski sömürgelerden kaynaklanmaya başlamıştır. Nikolinakos bu durumu açıklamak için *Güney Avrupa* kavramını önermektedir. Güney Avrupa'nın kapsamına eski göç verme merkezleri Portekiz, İspanya, Güney İtalya, Yunanistan, yeni yeni göç dalgasının girdabına giren Türkiye ve Yugoslavya gibi ülkeler, nihayet bazı eski sömürgeler (Mağrip, Maşrik) dahil olmaktadır ¹⁰. Ayrıca bazı eski sömürgeler önemli göç merkezleri haline gelmişlerdir: Hint alt-kıtası, Kara Afrika. Göç akımındaki yön değişmesi en açık Almanya örneğinde görülür. 1960'a kadar Doğu Almanya'dan Batı'ya 10 milyon kişi göçetmiştir. Doğu Almanya'nın kaçışları engellemek için sıkı önlemler almasından sonra doğulu göçmenler Batı Almanya'nın işgücü gereksinimini karşılayamaz duruma geldiler. Bunun üzerine F. Almanya, Türkiye, Yugoslavya, Yunanistan'dan işgücü çekmeye başladı ¹¹.

İkinci savaş ertesindeki işgücü göçünün daha önceki dönemlerden temel bir farklılığı da, *bireysel karara dayanan göçün yerini iktisadi dalgalanmalarla ve ulusal taleplerle uyumlulaştırılmış denetimli bir göçün almış olmasıdır* ¹². Bu yeni göç dalgasının ana etmeni, ikinci savaş ertesinde, demografik büyümenin çok zayıf olmasına karşılık Batı Avrupa'nın hızlı bir büyüme süreci içine girmiş olması, savaşta tahrip olmuş üretim aygıtının yeniden inşa edilmesi için ek bir işgücüne gereksinim duyulmuş olmasıdır. Ama göçün denetimli ve örgütlü bir nitelik arzemesi, bir konjonktür daralması koşullarında gelişmiş ülkenin işsiz bir yabancı işçi kitlesinin

7 Nermin Abadan, Türkiye'nin dış göç akımı ve sosyal hareketlilik, AÜ Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, Aralık 1972, s. 21-22.

8 Dışişleri Bakanlığı, *Yurtdışında çalışan işçiler ve vatandaşlık sorunları*, Ankara 1972.

9 B. Granotier, *op.cit.*, s. 34.

10 N. Abadan-Unat, 1972, *op.cit.*, s. 22.

11 B. Granotier, *op.cit.*, s. 34.

12 N. Abadan-Unat, 1976, *op.cit.*, s. 1-2.

yaratacağı sorunlardan daha kolaylıkla sıyrılmasını sağlamaktadır. Buna göre göçmen işçi çalışmaya gittiği ülkenin vatandaşı olamamaktadır, kalacağı süre bizzat o ülkenin koşullarına ve gereksinimlerine bağlıdır, hangi nitelik ve nicelikte işçi getireceğini tamamen alıcı ülke belirler, işçiler her an geri gönderilebilir. Kudat ve ötekiler bu durumu, *insan unsuru ile emek unsurunun kesinlikle birbirinden ayrıldığı*, yabancı işçiye tamamen işgücü yönünden bakıldığı bir döneme geçiş olarak nitelerler¹³. Yine Kudat ve ötekilere göre bu gelişmenin nedenlerinden biri Batı Avrupa'da *sosyal devlet* aşamasına geçilmesi, ama yabancı işçiler açısından *sosyal devlet olmanın ev sahibi ülkeye yüklediği yüklerin en azından bir kısmından kaçınma isteğidir*. Örneğin ev sahibi ülke yabancı işçilerin aileleri için yapmak zorunda kalabileceği altyapı hizmetlerinin yüklediği masraflardan böylece kaçınılabilmektedir¹⁴.

Gelişmiş Batı Avrupa ülkelerinde 10 milyon kadar yabancı işçi vardır. Bunların 1—2 milyonu (bu geniş aralık oldukça kalabalık bir grup oluşturan milliyet değiştirmiş İtalyanları da kapsamak için konulmuştur), 900 bini Yugoslav, 800 bini Türk, 700 bini İspanyol, 550 bini Portekizli, 700 bini Kuzey Afrikalıdır¹⁵. Yabancı işçi nüfusu açısından ise Avrupa ülkeleri üç kategoride ele alınabilir: 1) Yabancıların nüfusun % 1.5'nden azını oluşturduğu ülkeler: Avusturya, Danimarka, Norveç, Hollanda; 2) Yabancıların nüfusun % 2 ila 6'sını oluşturduğu ülkeler: F. Almanya, Belçika, Fransa, İngiltere, İsveç; 3) Yabancıların nüfusun % 10'ndan fazlasını oluşturduğu ülke: İsviçre¹⁶.

Belirtilmeye değer bir nokta da ABD'ye göçedenlerin günümüzde, genellikle yüksek derecede kalifiye elemanlardan oluşmasıdır (beyin göçü veya *brain drain* denilen olgu). Örneğin yalnızca 1970'de dünyanın çeşitli yörelerinden ABD'ye asgari 200 bin mühendis göçetmiştir¹⁷.

II. İŞGÜCÜ GÖÇÜNE YOL AÇAN ETMENLER

İşgücü göçünün nedenleri iki açıdan, işçi alan gelişmiş ülke ve işçi gönderen azgelişmiş ülke açısından ele alınabilir.

A. Gelişmiş Ülke Açısından İşgücü Göçünün Etmenleri

Batı Avrupa ülkelerine işçi göçünü tahrik eden, hükümetleri bu göçü örgütlemeye iten etmenlerin en önemlilerinden biri, savaşın hemen ertesindeki kısa dönem hariç B. Avrupa ülkelerinde *demografik büyüme* hadlerinin *çok düşük* düzeyde seyretmesidir. Öyle ki, bu ülkeler ulusal ekonomilerinin işgücü taleplerini mevcut nüfus artışlarıyla karşılayamamaktaydılar. Orhan Tuna ve Nusret Ekin'in verdiği rakamlara göre, eğer F. Almanya hiç yabancı işçi getirtmemiş olsaydı 1964'de 1.436 bin, 1965'de 1.916 bin işyeri boş kalacaktı¹⁸. Nüfus artış hızındaki azalmayı iki somut

13 A. Kudat ve ötekiler, *op. cit.*, s. 2.

14 *Ibid.*, s. 2—4.

15 TİB, *op. cit.*, s. 5—7.

16 B. Granotier, *op. cit.*, s. 33—34.

17 *Ibid.*, s. 2—4.

18 Orhan Tuna, Nusret Ekin, *Türkiye'den Federal Almanya'ya işgücü akımı ve meseleleri, 1. Rapor*, İstanbul 1966, s. 10.

örnek vasıtasıyla daha yakından incelemeye çalışalım. 1950—1964 arasında F. Almanya'nın nüfus artış hızı % 1.1.'dir, üstelik bu oran içinde D. Almanya'dan gelen göçmenlerin payı da vardır ¹⁹. Üstelik nüfus içinde kadınların oranı büyüktür, oysa kadınlarda işgücüne katılma eğilimi düşüktür. Nitekim sözkonusu ülkede 1963'de işgücünün % 63'ü erkek, yalnızca % 33'ü kadındı ²⁰. Yine bütün gelişmiş ülkelerde olduğu gibi F. Almanya'nın nüfusunda da yaşlanma eğilimi görülmektedir. Çalışamayacak durumdaki 65 yaşından büyük ve 0—14 yaşları arasındaki grubun nüfus içindeki payı artma eğilimi göstermektedir. Buna karşın potansiyel emek arzını meydana getiren 15—65 yaş grubu giderek daralmaktadır. Bu grubun nüfus içindeki payı 1950'de % 69 iken, 1969'da % 67.5'a düşmüştür ²¹. Kısaca, işgücü nüfustan daha yavaş bir hızla artmakta, işgücüne katılma oranı gitgide düşmektedir. Bu oran 1960'da % 47.8'den 1964'de % 46'ya düşmüştür. Artan nüfus içinde işgücünün payı ise yalnızca % 20'dir ²².

Fransa örneğini ele alalım. Bu ülkede zaten eskiden beri yavaş olan nüfus artışının doğurduğu işgücü açığının yabancı işçilerin Fransız tabiyetine geçirilmesiyle kapatılmaya çalışıldığı bilinir. Üstelik yabancı işçilerde doğurganlık oranı daha yüksek olduğundan Michel Debre'nin ²³, 100 milyonluk "büyük Fransa" sı için daha da elverişli koşullar yaratılmış olunur. B. Granotier'nin verdiği rakamlara göre 1962'de Fransız tabiyetine geçmiş yabancıların sayısı 1.226.700'dü, yabancılar Fransa'daki yıllık nüfus artışını 4/9 oranında etkiliyorlardı ²⁴.

Sanayileşmenin başladığı 19. yüzyıldan 2. dünya savaşına kadar geçen dönemde, kapitalist ekonomiler ciddi *bunalımlarla* karşılaşmışlardı, bunların arasında en önemlisi 1929 dünya bunalımıdır. Dönem dönem *işsizlik* ciddi boyutlara ulaşmış, ama hiçbir zaman işsizlik eğilimi *ana eğilim olmamış*, *devre*vi olma özelliğini korumuştur. 2. dünya savaşı ertesinde, 1970'lere gelinceye dek gelişmiş ekonomiler az çok tam istihdam düzeyini tutturmuşlardı. 2. savaş ertesinde elektronik, kimya atom, uzay alanlarında büyük teknolojik atılımlar gerçekleştirilmiş, diğer yandan dünya pazarında tek bir ülkenin egemenliği (ABD egemenliği) ile Bretton Woods anlaşmalarının yarattığı elverişli koşullar altında sermaye çok uluslu firmalar ve uluslararası mali kurumlar çerçevesinde *uluslararasılaşmıştır*. Hem bilimsel-teknolojik devrimin yarattığı etki, hem de sermayenin uluslararasılaşmasının uluslararası işbölümünün daha etkin koşullarda gerçekleşmesini sağlaması (örneğin uluslararası ABD firmalarının Avrupa'daki yatırımları) üretimi arttırıcı yönde muazzam bir etki de bulunmuştur. Buna karşın, gelişmiş ülkelerde toplanmış dev firmalar açısından *pazar sorunu* acilliğini korumaya devam etmiştir. Öte yandan savaş ertesinde yıkıma uğrayan ülkelerin *yeniden inşa* safhasına girmeleri de iktisadi atılımın bir başka ögesidir. Ama az önce de belirttiğimiz gibi, Batı Avrupa ülkelerinin kendi doğal nüfus artış hızları yeni iktisadi atılımın gerektirdiği işgücünü sağlayacak durumda de-

19 *Ibid.*, s. 4.

20 *Ibid.*, s. 13.

21 *Ibid.*, s. 7.

22 *Idem.*

23 Michel Debre gaullist baronlardandır.

24 B. Granotier, *op.cit.*, s. 192.

ğildir. Somuta indirirsek, Federal Almanya'da sınavi üretim 1950—1964 arasında % 50 oranında artmış, buna koşut olarak da işgücü talebi büyümüştür ²⁵. Ama üretim aygıtındaki büyüme o denli hızlıdır ki, işgücü arzını kolayca emebilmiştir. İşsiz oranı 1950'de % 10.3 iken 1962'de % 0.7'ye düşmüştür ²⁶. Tam istihdamın sağlanmasına ve yabancı işgücü ithaline karşın F. Almanya'da 1965'de hâlâ 260 bin açık işyeri vardı ²⁷.

Ama işçi göçü çağdaş ekonomilerde en azından *sanayi devriminden bu yana* görülen bir olgudur. O halde 2. dünya savaşı ertesindeki hızlı büyüme olsa olsa işçi göçündeki artışı açıklayabilir, göçün varlığını değil. Çağlar Keyder ²⁸ işçi göçünün temel nedeni olarak sermayenin istihdam edeceği işçiyi bölme isteğini, yani *ikili bir işgücü pazarı yaratarak ücretlerin düşürülmesi* ve işçi sınıfının türdeşleşmesinin önlenmesi isteğini görmektedir ²⁹. Bunun bir başka anlatımı şöyle olabilirdi: Gelişmiş ülkelerin sermayesi kâr haddini yükseltmek için ücret artışlarını yavaşlatmak istemekte, bunun için de ücretlerin genellikle çok daha düşük olduğu gelişmekte olan ülkelerin işgücü piyasalarına başvurmaktadır, aynı zamanda ikinci bir işgücü piyasasının varlığından yararlanarak ülke içindeki ücretler üzerinde baskı yaratabilmektedir. Üretkenliğin hızla arttığı ve üretilen malları akıtmak için pazar gücü çökme-yen bir ekonomi açısından belki ücretlerin artışı bir sorun doğurmayabilirdi. Ama durum böyle değildir. Sömürgelerin ortadan kalktığı, dolayısıyla sömürgeci devletlerin kapalı av alanlarına sahip olmadıkları, eski sömürgelere mallarını satmak için *rekabete* girilmek zorunda oldukları bir dünyada, genellikle sanayi mamülü dışsatımına dayanan ekonomilere sahip gelişmiş ülkeler dışsatımlarını artırmak veya korumak, dolayısıyla içerde kâr haddini yükseltmek için maliyetleri, bu arada ücretleri de belli bir düzeyde tutmak zorundadırlar. Oysa *sendikaların güçlüğüyle* tanınan günümüz gelişmiş ülkelerinde bazı hallerde *ücret artışları üretkenlik artışlarını geçebilmekteydi*. Nitekim 1965'de F. Almanya'da ücret artışları üretkenlik artışını geçmiştir ³⁰. Kısacası 2. dünya savaşı ertesinde gelişmiş ülkeler yabancı işçi getirtip görece düşük ücretler ödeyerek ve ayrıca genel ücret düzeyi üzerinde baskı yaratmalarını sağlayarak rekabet güçlerini korumaya çalışmışlardır.

Gelişmiş ülkelerin yabancı işçi getirtmelerinin bir başka nedeni, bugün somut örneklerini gördüğümüz gibi, bunların bunalım anında *işten atılma esnekliğinin yüksek* olmasıdır. Kudat ve ötekilerin belirttiği gibi gelişmiş ülke açısından yabancı işçiler *yedek sanayi ordusu işlevini* görürler ³¹. Yedek sanayi ordusunun gereksiz bölümü ulusal sınırlar dışında tutularak işgücü gereksinmesi en optimal biçimde kar-

25 Orhan Tuna, Nusret Ekin, *op. cit.*, s. 17—18.

26 *Ibid.*, s. 36.

27 *Ibid.*, s. 38.

28 Çağlar Keyder, *Emperyalizm, az gelişmişlik ve Türkiye*, İstanbul, s. 84—89.

29 Emmanuel'den esinlenen S. Amin sermayeler ve metaller için olduğu gibi, işgücü için dünya çapında tek bir piyasanın olmadığını bunun sonucu olan ücret farklarının az gelişmiş ekonomilerden gelişmiş ekonomilere doğru değer transferine yol açtığı ileri sürmektedir. Bkz. Samir Amin, *Le Développement Inegal*, Paris 1973, 3. bölüm.

30 Bkz. Orhan Tuna, Nusret Ekin, *op. cit.*

31 Kudat ve ötekiler, *op. cit.*, s. 5—7.

şılacaktır. Depresyon dönemlerinde yabancı işçilerin en azından bir kısmı geri gönderilebilecek, daha önce işlemesine katkıda buldukları ülke ekonomisine zor anlarında hiçbir yük yaratmamış olacaktırlar. Diğer yandan da yabancı işçilerin gönderilmesiyle yerli işçiler için istihdam olanakları yaratılmış olacak, 2. dünya savaşı ertesinde özellikle Kuzey Avrupa ülkelerinde önemli ölçüde gerçekleştirilmiş olan *toplumsal odayaşma* bir dereceye kadar korunmuş olacak ve toplumsal patlamaların önüne geçilebilecektir. B. Granotier Avrupa'da önceleri sanayi için yedek işgücü deposu işlevini kırların gördüğünü belirterek, B. Avrupa'da kırsal nüfusun giderek azaldığına işaretle aynı işlevin artık az gelişmiş ülkeler tarafından görüldüğünü ifade etmektedir³².

Yabancı işgücü ithalinin bir başka nedeni, ücretlerin ötesinde genel olarak işgücünün geçmişteki ve şimdiki maliyetinin düşürülmesini sağlamasıdır. Birinci olarak gelişmiş ülke işgücünün yetiştirilmesinin gerektirdiği maliyettten kurtulmakta, bunu az gelişmiş, işgücü dışsaticısı ülkenin sırtına yıkmaktadır. İşgücünün *yetiştirme maliyetine* işçinin doğumundan çalışmaya başlamasına kadar geçen sürede yaşamını idame ettirmek için tükettiği malların toplamı, ülkesindeki altyapı hizmetlerinden kendisine düşen pay ve nihayet kendisi için yapılan eğitim ve formasyon masrafları girer. B. Granotier'nin yaptığı hesaplara göre, Fransa'ya göçeden genç bir Cezayir'li için Cezayir'in daha önceden yaptığı harcamalar ortalama 5000 franktır. Fransa'da 200 bin yetişkin Cezayir'li bulunduğu düşünülürse, demek ki, Fransa 1 milyon frank kazanmış olmaktadır³³. Yine bir başka hesaplama göre yurtdışında çalışan bir Türk işçisi, maliyetini 6 yıl çalışarak ödeyebilmektedir³⁴, yani gelişmiş ülke 6 yıllık bir çalışmanın yaratacağı değere peşinen el koymaktadır. Gelişmiş ülkenin kazancı tek bununla kalmamaktadır. Örneğin göçmen işçilerin aileleri genellikle kendi yurtlarında ikamet ettiklerinden, gelişmiş ülke bunlar için *kollektif donatım harcaması* yapmaktan kurtulmaktadır. Öte yandan göçmen işçilerin vergi, sosyal sigorta primleri ve sendika ödentilerinin önemli bir bölümü gelişmiş ülkenin yurttaşları için kullanılmaktadır. Fransa örneğinde Granotier yabancı işçilerin Fransa ekonomisine katkılarının aldıklarından daha yüksek olduğunu göstermektedir³⁵.

Yabancı işgücü ithalinin bir başka nedeni de yerli işçilerin rağbet etmediği işlere insangücü sağlama kaygısıdır. Bir başka deyişle, yabancı işçi ithali *mesleki yapı mütasyonunun* gerçekleştirilmesinde belirleyici bir rol oynamaktadır. Üretim tekniklerindeki devrim gelişmiş ülkelerin üretim yapısında *ikili bir eğilim* yaratmıştır. Modern üretim teknikleri bir yanda *yüksek derecede kalifiye bir işgücüne*, diğer yanda da önemli ölçüde otomatize olmuş iş sürecinde son derece basit işleri yapacak olan *dekalifiye bir işgücüne* gereksinme duymaktadır. Yerli işçiler yüksek derecede kalifiye işlerde çalışma eğilimi göstermekte, dekalifiye işlerde, özellikle yerli işçilerin hiç rağbet etmediği kötü ve düşük ücretli işlerde çalıştırılmak üzere yabancılar çağırılmaktadır. Taşıt araçları sanayiinin cehennemi bantlarında çalışanlar ya-

32 B. Granotier, *op.cit.*, s. 207—215.

33 *İbid.*, s. 203.

34 TİB, *op.cit.*, s. 12—13.

35 B. Granotier, *op.cit.*, s. 117—143.

bancı işçilerdir. İş kazaları açısından tehlikeli olan inşaat ve madencilik sektörlerinde de çoğunlukla yabancılar çalışır. Kötü ve pis iş kapsamına giren bazı hizmetler tümüyle yabancı işçiler tarafından karşılanmaktadır. Böylece yabancı işçiler sayesinde yerli işçiler toplumsal basamak atlamakta, yabancı işçilerin varlığı iki savaş arası dönemde yoğun toplumsal çatışmalara ve bunalımlara sahne olan Batı Avrupa ülkelerinde yerli işçi sınıfının toplumsal bütünleşmesini sağlayıcı etmenlerden biri olmaktadır.

Salt iktisadi açıdan yabancı işçiler *enflasyonu frenleyici* ve *yatırım kapasitesini arttırıcı* bir etkiye bulunmaktadırlar. Yabancı işçilerin tasarruf kapasitesi yüksektir, bunların bankalarda biriktirdikleri tasarrufları ev sahibi ülkenin yatırım kapasitesinin artmasına katkıda bulunmaktadır. Öte yandan tasarruf eğiliminin yüksek olması tüketim eğiliminin zayıf olması anlamına geldiğinden talep azalmakta, böylece enflasyonist eğilimler bir ölçüde dizginlenmektedir. Ayrıca yabancı işçilerin gerçek ve potansiyel mevcudiyeti ücret artışlarını yavaşlatıcı bir etki yarattığından yine enflasyonu dizginleyici bir rol oynamaktadır. Buna karşılık, ucuz yabancı işgücünün varlığı, sermaye donatımının modernleştirilmesi, yani üretkenliğin artırılması ve dolayısıyla emek payının azaltılması üzerinde bir karşı eğilim olarak olumsuz etkiye bulunabilmektedir ³⁶.

B. Gelişmekte Olan veya Azgelişmiş Ülke Açısından İşgücü Göçünün Etmenleri

Bugün uluslararası işçi göçü genellikle azgelişmiş ülkelerden gelişmiş ülkelere doğrudur. Kuşkusuz gelişmiş ülkeler arasında da işçi akışkanlığı vardır. İtalya'yı dışta tutarsak ³⁷, AET ülkeleri arasında ve özellikle Avrupa'dan ABD'ye yüksek derecede kalifiye işgücü akımı olduğu gibi sınır bölgelerinde de çeşitli derecelerde vasıflı işçiler bir ülkeden diğerine geçip çalışabilmektedirler. Ama bu işçilerin çalışma ve yaşam koşullarında yerli işçilere göre kayda değer farklılıklar yoktur. Yalnızca bu, yani gelişmiş ülke kökenli göçmen işçilerin yerli işçilerden farklılaşmaması, buna karşılık azgelişmiş ülke kökenli işçiler açısından ciddi boyutlarda bir farklılaşmanın olması, azgelişmişlerden gelişmişlere doğru işgücü göçünün bu iki grup ülke arasındaki *eşitsiz işbölümü ve bağımlılık ilişkilerinin bir parçası* olduğunu göstermeye yeterlidir.

Son yıllarda gelişmekte olan ülkeler arasında işçi göçüne de rastlanmaktadır. Örneğin Türkiye'den Suudi Arabistan'a ve Libya'ya. Ayrıca İran körfezindeki petrol işletmelerinde eskiden beri yabancı işçiler (Hintliler, vb.) çalışmaktaydılar. Bu göçün en önemli nedenleri bazı gelişmekte olan ülkelerde nüfus yoğunluklarının çok düşük olması, özellikle son yıllarda petrol fiyatlarındaki büyük sıçramadan sonra bazı ülkelerin hızlı iktisadi atılım safhasına girmeleri ve *yerli halkın rantıye haline gelmesidir*.

Bizi esas ilgilendiren azgelişmiş ülkelerden gelişmiş ülkelere doğru olan işçi göçüdür. Bu göçün azgelişmiş ülke açısından yapısal (azgelişmişliğe ilişkin) ve kon-

36 Bkz. Christian Palloix, *L'Internationalisation du Capital*, Paris 1975.

37 İtalya'dan yurtdışına göçün esas yoğun olduğu bölge Mezzogiorno'dur (Güney İtalya). Bu bölge azgelişmişliğin belirli karakteristiklerini taşır.

jonktürel farklı etmenleri vardır. Dikkat çeken bir husus da göçün en yoksul durumdaki az gelişmiş ülkelerden değil de, *görece daha gelişmiş ve belirli ölçülerde sanayileşmeyi başarmış ülkelerden kaynaklanmasıdır*. Bunun çeşitli nedenleri olabilir. Bir tanesi coğrafi yakınlıktır, görece daha gelişmiş az gelişmiş ülkeler, gelişmiş ülkelere daha yakın bir coğrafi konuma sahiptirler: Örneğin Akdeniz havzası. Bir başka etmen bu ülkelerde *geleneksel yapıların geniş ölçüde çözülmüş olmasıdır*. Gelişmiş ülkenin ücretliliğin çok az geliştiği bir ülkeden işçi getirtmede pek yararı yoktur, fabrikada çalışma geleneksel köylünün doğayla temas içinde elde ettiği kendiliğinden eğitimin ötesinde bir eğitim gerektirir. Bu nedenledir ki, gelişmiş ülkeler düz işçi olarak çalıştırılmak üzere vasıflı işçileri veya eski zanaatkarları davet etmektedirler. Öte yandan geleneksel yapıların çok az çözüldüğü bir ülkede göç eğilimi de daha zayıf kalacaktır. Üstelik eski yapılar çözülmediği sürece geleneksel köylü veya zanaatkar daha elverişli koşullar getirirse dahi bir statü kaybı olarak gördüğü ücretli işçiliğe geçmek istemez.

Neo-Malthusçular az gelişmiş ülkelerde büyük bir *demografik patlamanın* olduğunu, bunun aşırı bir nüfus fazlalığı yarattığını, dolayısıyla azalan randımanlar yasa-sının etkisiyle büyümenin engellendiğini belirtmektedirler. Bazı az gelişmiş ülkelerde tarımdaki durgunluk, hatta gerileme bunun bir göstergesi sayılmaktadır. Yine kırdaki nüfus fazlalığının yol açtığı kırdan kente göç işsizliği arttırmakta, yeni yeni ser-pilmeye başlayan sanayi bu işgücünü emememektedir. Bu mantığı izleyerek yurtdışına işçi göçünü de demografik büyümeye bağlayabiliriz. Ama bu mantık bazı yön-leriyle görgül gerçeklikle uyusmamaktadır. Nitekim günümüzün az gelişmiş ülkele-rinde birçok bölge (özellikle köle ticaretinden önce Afrika'da) geçmişte bugüne oranla daha kalabalıktı. Örneğin S. Amin'in belirttiğine göre Portekiz'liler gelmeden önce, 16. yüzyılda Kongo'nun nüfusu iki milyondur, bugün hâlâ o sayıya erişememiştir³⁸. Ayrıca bütün iktisadi atılım dönemlerinde nüfus artışının da hızlı olduğu görülür (sanayi devrimi öncesinde ve sırasında Batı Avrupa'da olduğu gibi). E. Boserup'un gösterdiği gibi demografik büyüme tarımda entansif üretime geçişin ve üretkenlik artışının ön koşulu olmuştur³⁹. Bugün bütün itibarıyla az gelişmiş ülke-lerde fazla nüfus olduğu söylenemez. Asya deltaları, Nil vadisi, Java adası, vb. dışın-da çağdaş az gelişmiş ülkelerde pek fazla nüfuslu bölge yoktur. Sorunun bir başka yönü de Batı Avrupa'ya işçi yollayan bazı ülkelerin *genel ya da mevzii olarak işgücü kıtlığıyla* karşı karşıya bulunabilmesidir: Yunanistan, Tunus gibi. Örneğin işgücünün aşağı yukarı üçte biri yurtdışında çalışan Tunus'un tarımı işgücü yetersizliğiyle karşı karşıya kalmıştır⁴⁰.

Ama bugün Türkiye de dahil olmak üzere birçok az gelişmiş ülkede tarımda geniş çaplı gizli işsizlik olduğu, sanayiye kente göçen tarımsal fazla nüfusu ememediği, hizmetlerde ve üretken-olmayan etkinliklerde bir yığılma olduğu, dolayısıyla gelirle-rin oldukça düşük düzeylerde seyrettiği ve eşitsiz dağıldığı (özellikle yarı-işsiz veya gizli işsiz marjinalleşmiş kesimin aleyhine) doğrudur. Ama bunun ana nedeni nüfus

38 Samir Amin, *op.cit.*, s. 311.

39 Ester Boserup, *Evolution agraire et pression demographique*, zikreden S. Amin, *op.cit.*, s. 313.

40 Bernard Granotier, *op.cit.*, s. 163-165 ve 176-177.

artışının çok hızlı olması değil de az gelişmişliğin yapısal karakteristikleridir. Aksi takdirde 19. yüzyılda Batı Avrupa'da sanayiın çok hızlı olan nüfus artışını geniş ölçüde emmeyi nasıl başardığını açıklayamayız.

Yurtdışına işçi göçü, aynı kırdan kente göç de olduğu gibi kırsal alanın geleneksel yapısındaki çözülmeden ileri gelmektedir. Tüm toplumsal formasyonda kapitalist ilişkilerin gelişmesi sonucunda kırsal toplumsal yapılarda meydana gelen çatlamlar egemen merkezlere (gelişmiş ülkelere, kente) doğru bir işgücü akımının doğmasına yol açacaktır⁴¹. Kırsal yapıdaki bu çatlamlar bir *tarımsal bunalım ve dönüşüm* şeklinde görülürler⁴². Geleneksel yapılar içinde çerçeveselenen köylü yığınları tarımın pazara açılması ve tarımsal makinalaşma sonucunda mülksüzleşmeye başlamıştır. *Mülksüzleşme eğilimi* köyden kente ve yurtdışına göçü körüklemiştir. Türkiye'de birçok Orta Anadolu ilinde traktörün buğday üretimine girdiği 1960'lardan itibaren nüfus kaybetmeye başlaması bu bakımdan anlamlıdır. Birçok az gelişmiş ülkede eski feodallerin veya latifundistlerin modern çiftçiler haline dönüşerek eski ortakçı ve kiracılarını göçetmeye mecbur bırakmalarının yanısıra, yeşil devrim ve toprak reformu uygulamalarından sonra güçlenerek topraklarını diğer köylüler aleyhine genişleten bir zengin köylü sınıfının ortaya çıkması kırsal bölgelerden dışarı göç eğilimini körüklemiştir. Tarım sektörünün tarımsal nüfusu besleyememesinin bir başka nedeni de *fiyat yapısıdır*. Besin maddelerinin talep elastikiyetinin zayıf olması, daha da önemlisi tarımsal arzın dağınık ve zayıf olmasına karşın (küçük işletmelerin arzı) talebin oligopolistik ve merkezileşmiş olması (toptan ticaret, besin sanayii) iç mübadele hadlerinin tarım aleyhine bozulmasına yol açmaktadır, öyle ki, bazı hallerde toprağı işlemenin maliyeti elde edilebilecek kazancı aşmakta, küçük üretici köylü toprağını satıp veya kiralayıp göçetmek zorunda kalmaktadır. Birçok az gelişmiş ülkede, bu arada Türkiye'de de belirtilen elverişsiz gelişmelere karşın küçük aile işletmesinin dikkate değer bir *dayanıklılık* gösterdiği gözlemlenmektedir. Köylü ailesinin bazı mensuplarının tarım-dışı gelirleri, özellikle ailenin yurtdışına göçetmiş mensuplarının fon aktarımları küçük işletmenin dayanıklılığını sağlayan başlıca faktörler arasında sayılabilirler. Bozok ve İmre tarımda makinalaşma, küçük işletmelerin güçlüğü ve dış göç akımları arasında kuvvetli bağıntılar olduğunu ileri sürmektedirler⁴³, bir başka deyişle yurtdışına göçeden köylülerin aile işletmeleri küçük işletmelerdir, çözücü etkiler karşısında çarpıcı bir direnç göstermekte, ayrıca makinalaşmaya kendilerini uyarlayabilmekteydiler, bu da *tarım-dışı gelirin tarıma aktarımı* (burada yurtdışından fonların aktarımı) sayesinde olabilmektedir. Kısacası yurtdışına göç, kapitalize ilişkilerin çözücü etkisine karşın küçük mülkiyetin direnç araçlarından biri olmaktadır⁴⁴.

41 Manuel Castells, "Structures sociales et processus d'urbanisation: analyse comparative internationale", *Annales*, no. 4, 1970, zikreden Nur Vergin, *Kentleşme ve siyasal yaşam* Doçentlik tezi, 1977, s. 12.

42 S. Amin-K. Vergopoulos, *La question paysanne et le capitalisme*, Paris, 1974.

43 Salih Bozok, Nejat İmre, *Structures agraires en Turquie*, these, Grenoble, 1979, s. 232.

44 Vergopoulos bu direncin değişik araçlarını inceler. Bkz. Amin, Vergopoulos, *op.cit.*

Yurtdışına işçi göçü sadece tarımsal dönüşüm ve bunalımın ürünü olmakla kalmaz, bazı az gelişmiş ülkelerde *sınırlı bir sanayileşmenin* gerçekleşmekte oluşu, ama kırdan kopup gelen nüfusu emebilecek boyutlara erişmemiş bulunması göçü teşvik edici bir etki yaratmaktadır. Belli bir sanayileşmenin varlığı gelişmiş ülkelerin modern sanayi işletmelerinde çalışabilecek kadar sınai tecrübesi olan bir işgücünün yetişmesi için elverişli bir zemin oluşturmaktadır. Yurtdışına en çok işçi gönderen ülkelerde, örneğin Akdeniz havzası ülkelerinde sanayileşme belirli aşamaları katetmiştir. Ama az gelişmiş ülkelerde kurulan birçok sanayide *sermaye-yoğun teknikler* uygulandığından istihdam sorununa bir çözüm bulmak mümkün olamamaktadır. Sektörler arasındaki üretkenlik farklarının gelişmiş ülkelere oranla çok daha yüksek olması bunun bir göstergesidir. Ayrıca geleneksel kırsal yapıların çözülme hızı sanayi gelişme hızından daha yüksektir, yani çözücü etki yapıcı etkiye baskın çıkmaktadır. Uluslararası işbölümünün dayattığı dengesiz bir sanayileşme eşitsiz gelişmeyi derinleştirmekte, ilerlemenin bütün ekonomiyi engelsiz yayılmasını önlemektedir. Nitekim az gelişmiş ülkelerin *geri kalmış yörelerinden yurtdışına göç* daha yaygındır (Sicilya, Kuzey Portekiz, Güney Tunus vb.). Türkiye'de ilk zamanlar daha çok gelişmiş Marmara bölgesinden dışarıya göç oluyordu, ama daha sonraki yıllarda geri kalmış veya orta derecede gelişmiş bölgelerden (Orta Anadolu, Karadeniz, Doğu Anadolu) dışarıya akın önem kazanmaya başlamıştır.

Yurtdışına işçi göçünü az gelişmiş ülke yetkilileri de genellikle desteklemektedirler. Bu tutumun esas nedeni yurtdışında çalışan işçilerin gelirlerinin önemli bir bölümünün *ülkeye transfer* edilmesidir. Fransa'da çalışan yabancı işçilerin gelirlerinin önemli bir bölümünü, % 30 ila 50'sini yurtlarına göndermektedirler. Bu gelir transferlerinin ülke ekonomisi açısından iki önemli olumlu etkisi vardır:

— Ülkenin *ödemeler dengesini düzeltmek*, çünkü dünya ekonomisinde genel eğilim az gelişmiş ülkelerin açık vermesi yönündedir, nitekim Türkiye 70'li yılların başlarında ani işçi döviz artışı sayesinde ödemeler dengesini düzeltebilmiş ve ithal ikameci modelin bunalımını bir süre erteleyebilmiştir;

— Asgari geçimlik haddin altına düşme eğilimi gösteren *kırsal nüfusun yaşamını idame ettirmesi sağlamak* ⁴⁵. Ayrıca yukarıda da belirttiğimiz gibi, yurtdışındaki işçilerin aktardıkları fonların küçük tarımsal işletmelerin dayanmalarını ve gelişmelere kendilerini uyarlamalarını sağladığı da bilinmektedir. Türkiye'nin yanısıra önemli göç merkezleri olan Kuzey Portekiz'de, Güney Tunus'da da küçük işletmeler yaygındır.

Yurtdışına işçi göçü üzerinde *bireysel kararlar dolayısıyla* etkili olan iki etmene daha değinebiliriz. Bunlardan biri *ücret farklılıklarıdır*. Ahmet Aker'in anketlerinden çıkan sonuca göre, 1970'lerde Türkiye'deki bir küçük tarım üreticisinin Almanya'da elde ettiği ortalama aylık gelir Türkiye'dekinin 5,6 katıdır ⁴⁶. Ücret farklılıkları sermayenin ve metallerin uluslararası akışkanlığı önemli ölçüde sağlanmış olmakla birlikte, işgücünün uluslararası akışkanlığının olmamasının veya dene-timli bir akışkanlığın sözkonusu olmasının yarattığı bir durumdur, ayrıca az geliş-

45 B. Granotier, *op.cit.*, s. 145—146 ve 261—268.

46 Bkz. Ahmet Aker, *İşçi Göçü*, İstanbul 1972.

mişlerle gelişmişler arasındaki eşitsiz ilişkilerin ana bileşkenlerinden biri, hatta temelidir. Uluslararası iktisadi sistemin ana özelliklerinden biri, işgücü akışkanlığının olmamasının sonucu olarak ortaya çıkan ücret farklılıkları az gelişmiş ülke işçi ve köylülerinin bireysel iktisadi kararları üzerinde etki yaratarak işgücü göçünü teşvik edici bir etmen olmaktadır. Ama işgücü akışkanlığı devletlerce denetlendiğinden bu bireysel kararların devletlerin kararlarıyla uyuşması göçün gerçekleşebilmesinin ön koşuludur.

İşgücü göçünü teşvik eden ikinci bir etmen, geleneksel yapıların çözülmesinin eski geleneksel üreticilerin bireysel kararları üzerindeki etkisiyle ilgilidir. Yurtdışına işçi gönderen az gelişmiş ülkeler geleneksel yapıların çözülmesine yol açan hızlı bir toplumsal değişim süreci içine girmişlerdir, en az gelişmiş ülkelerden dışarıya pek işçi göçü yoktur. Hızlı toplumsal değişim kültürün laikleşmesine yol açarak insanların yaşam koşullarını değiştirme isteklerini arttırmaktadır. Gelir düzeyindeki artış gelir dağılımındaki eşitsizliği daha da derinleştirmekle birlikte, gelişmenin nimetlerinden yararlanan görece geniş (nüfusun dörtte biri kadar) ayrıcalıklı bir azınlık yaratmıştır⁴⁷. Oysa geleneksel toplumda ayrıcalıklı azınlık çok daha dardı, nüfusun büyük çoğunluğu daha büyük bir türdeşlik gösteriyordu. Bir başka deyişle, artık safları genişlemiş ayrıcalıklı kesime katılmak erişilemeyecek bir hayal değildir ve bu hayale erişmenin yollarından biri de yurtdışına göçmektir. Her ne kadar son yıllardaki iktisadi-toplumsal bunalım nedeniyle Türk işçileri arasındaki yurda dönüş eğilimi azalmışsa da, çoğunluk itibarıyla Türk ve diğer yabancı işçiler yurtlarına dönüp iş yapmak istemektedirler, bu da yukardaki önermemizin geçerliliği yönünde bir kanıttır. Yurtdışına işçi göçü birçok az gelişmiş ülkede, modernleşen toplumun sağladığı eğitim olanakları ve pazar ekonomisinin sağladığı iktisadi yükselme olanakları, daha doğrusu böyle olanakların olduğu yönündeki izlenimlerin yanısıra farklı bir toplumsal mobilite kanalı olarak ortaya çıkmış ve önem kazanmıştır.

SONUÇ YERİNE: GÖÇÜ ENGELLEYİCİ ETMENLER

Bu etmenlere kısaca değineceğim. Birincisi ücret hadlerinin düşük olması nedeniyle belirli dallardaki yatırımların az gelişmiş ülkelere kaydırılması, yabancı işgücünün sosyal maliyeti gelişmiş ülke açısından artıkça bu kaymanın daha da hızlanmasıdır. Bu senaryo dünya ekonomisinde bir restüktürasyonu gerektirir. Bu yönde bazı eğilimler olmakla birlikte henüz gerçekleştirilmesi yönünde ciddi adımlar atılmış sayılmaz. Ayrıca bu yeni yatırımların geleneksel yapıların çözülmesinin yarattığı işgücü fazlasını ne ölçüde emebileceği de bilinmemektedir, çünkü yeni yatırımlar geleneksel yapılarda daha hızlı bir çözülmenin başlatıcısı olacaktır, dolayısıyla daha geniş bir işgücü fazlası ortaya çıkabilecektir. Ayrıca bu yatırımların sermaye-yoğun yatırımlar olması olasılığı kuvvetlidir.

İkincisi krizin gelişmiş ülkelerin istihdam kapasitesini daraltması, dolayısıyla işgücü ithalinin durdurulması ve mevcut yabancı işçilerin bir kısmının geri gönderilmesidir. Günümüzde yaşanan budur. İşgücü göçünün devletlerce denetlenen ve düzenlenen bir göç niteliğinde olması bu çözümün gerçekleştirilmesini kolaylaştırılmaktadır.

47 S. Amin, *op. cit.*, s. 309.